

СОФИСТИКАТА В КОНТЕКСТА НА ФИЛОСОФСКАТА АНТРОПОЛОГИЯ

Лъчезар Андреев

Динамичните процеси на социални промени, демократичните тенденции, характеризиращи постмодерността, повишената социална активност и въздействието на социокултурното общуване, са явления, които изведоха проблемите за скептицизма, ниҳилизма и софистиката на преден план в търсенията на изследователи от различни направления във философията и културата.

Известно е, че във връзка с винаги актуалните и парливи философски проблеми за истината и свободата темата за софистиката е била противоречиво интерпретирана, много пъти “признавана” и неведнъж “отхвърляна”. Но такава е изобщо съдбата на големите теми, които стоят на границата на философията и другите форми на културата.

Дали проблемът за софистиката е наистина автентичен? Доколко идеята за софистиката е съществен момент в постмодерните интерпретации на философската антропология? Подобни предварителни въпроси са необходими. Те не са частнонаучни въпроси, за да може да получат окончателни решения поне на определен етап в развитието на познанието. Това, че проблемът се поставя и открива във философската антропология и не би могъл да се постави и открие другаде освен във философстването, предполага, че има един вид философстване, една субективност, която е в отношение на недостатъчна изясненост към самата философия.

Макар в нашата философска, социално-психологическа и социологическа литература да не е осъществено специално монографично изследване на категорията софистика, в редица публикации, посветени на различни теми, са правени едни или други опити за анализ и оценка на софистиката. Тенденцията софистиката да се интерпретира чрез философската традиция продължава и в съвременната култура. Това проличава и в различните концепции, предлагани от западноевропейски и американски автори¹. Всички единодушно смятат софисти-

ката за парадоксална и загадъчна. На всички им се струва, че тя се различава от другите форми на философстване. Затова изследванията и критическите бележки за софистиката имат почти винаги характер на тълкувания и всички те се изграждат по един образ — опитват се да разгадаят дадените от античността софизми-загадки.

Началото на всеки опит да се определи софистиката или близки до нея социокултурни феномени е обикновено трудно, защото е антиномична фаза. Всяко начало изисква промени; волевите действия са смесени с тежнения, които ни движат към несъвместими с целта действия и бездействия, утвърждавания и отрицания и пр. Всъщност всяка промяна е наситена със съмнения, колебания, противоречия и усилия да се преодолее съпротивление, дълг против желание — това са все антиномични фази. Затова бих искал да поставя проблема за софистиката двустранно. От една страна, ще скицирам накратко различията в интерпретациите на софистиката. При това ще засегна тази тематика не описателно, а чрез акцентирание върху принципите на създаване на тези интерпретации. От друга страна, ще се спра на значението на този проблем за самото знание за философската антропология, за обяснението на самата софистика като човешки феномен. Зад този повишен интерес може да се почувстват не само научните претенции към една стара, богата и оригинална проблематика, но преди всичко предизвикателствата на бързо изменящите се социални реалности на постмодерността.

1. СОФИСТИКАТА — “ЗА” ИЛИ “ПРОТИВ”

Първата група критици тръгват от парадоксалния характер на софистиката, но в крайна сметка свеждат проблема до “измамата” и се опитват да докажат, че софистиката е субективен произвол. В своите “Диалози” Платон многократно прави опити да докаже, че “софистиката е мнима мъдрост”². В диалога “Софист” той посочва: “Софистиката се оказа част от придобиването, разменянето, продаването и търгуването, от духовното търгуване, свързано с речи и знания, като на второ място продава добродетел”³. И обобщава: софистиката е “безнравствено изкуство”⁴.

Опираме се на това мнение на Сократ–Платон не затова, че неговите крайни изводи ни се струват правилни и изключително достоверни. За всеки изследовател е ясно, че Сократ–Платон в края на краищата съди софистите, като изхожда от философски и

извънфилософски моменти, и решаваща в неговата оценка е моралната присъда, която той произнася за софистите, чийто морал той счита несъвместим със собствените си нравствени идеали. Да не забравяме, че това морално гледище е довело Сократ–Платон до отричане не само на отделни софисти, но и въобще на почти цялата тяхна философия и дейност. Въпреки че това морално схващане се намира извън сферата на философията, то е твърде широко и всеобхватно, за да не забелязва или отминава човек частностите, нюансите на несъгласие. Могат да се приведат редица откъслечни, а и по-цялостни разсъждения у Ницше, Б. Ръсел и др. В “Проблемът на Сократ” Ницше свежда диалектиката до софистика⁵. А Б. Ръсел не без ирония пише: “Платон през цялото време се чувства длъжен да се застъпва за възгледи, които да убедят хората в това, което той смята за добродетелно; той дори надали е интелектуално почтен, тъй като си позволява да преценява ученията според социалните им последствия. Не е почтен най-малко в следното — той претендира, че следва аргументацията и преценява от гледна точка на чисто теоретичните критерии, докато всъщност извърта дискусиата така, че тя да доведе до добродетелен резултат. Именно Платон въвежда този порок във философията, където той се запазва до ден-днешен. Вероятно огромната му ненавист към софистите придава този характер на неговите диалози”⁶.

В своята статия “Критерии за софизъм и софистика при анализ на Платоновите диалози” G. Klosko посочва, че “трябва да се прави разлика между нравствените и философските страни на въпроса за софистиката”. И прави опит да докаже, че “Сократ в някои случаи разсъждава и не може да не разсъждава софистично”⁷.

Но нека не забравяме, че когато става дума за интелектуална почтеност, е необходимо да посочим, че критикуваното увлечение не е попречило на Сократ–Платон да направи отделни признания за съществуването на “софистика с благородно потекло”, “софистика, която води до усъвършенстване”⁸. Нещо повече, в диалога “Горгий” Платон “допуска” Каликъл да обвинява Сократ в некоректност, в натрапване на “досадни демагогски тези”⁹.

Само от тези два “отделни” факта имаме право да направим съвсем обратен извод на извода, който прави Аристотел. Но цялата работа е там, че с много по-голяма готовност Аристотел приема и със своя авторитет утвърждава негативната оценка: “Софистиката е мнима мъдрост”, “мнима философия”¹⁰; “софистиката се занимава с

не-същности”¹¹; “софистиката избира начин на живот”, тя е “изкуство на лесната печалба”¹². Сенека се солидаризира с негативната оценка: софистиката е празно, лишено от смисъл словоборство и финост на духа. Човек – пише той, не губи нищо, ако не познава диалектико-реторичните прийоми на софистите, и не печели нищо, ако ги познава¹³.

Изброяването на подобни оценки би могло да се продължи. Дълго време са издигани множество такива оценки. А и мнозина са ги повтаряли като нещо, което се разбира от само себе си. Софистиката е живяла през всички времена и все още живее, непозната и неприета от тези, които се наричаха и се наричат “моралисти”. Такива критици гледат на софистиката общо морално и ѝ отправят укори: Ползването на софистиката не е приемливо. Тя е своеволие на индивидуализма, отдаване на езиков и мисловен хаос. “Софистичните крамоли” са вид “словоблудство”¹⁴, “школската софистика” разсейва и обезсилва човешкия ум”¹⁵, “с празна софистика” е облечена “груба лъжа”¹⁶.

Впечатляващо е казаното от безспорни авторитети, но едва ли е прецизно и справедливо. Същото можем да кажем и за различни художествени произведения, в които се възпроизвежда и популяризира парадоксалният характер на софистиката, но превес имат негативните оценки. Така например в книгата на К. Хемерлинг “Перикъл” четем: софистиката е “суетно празнословие”, “безполезно развлечение”. За Херодот софистиката е “научно лустросан брътвеж”, “отказване от всяко сериозно познавателно издирване, тя няма нищо общо с науката и е някаква повърхностна реторична игра”, “шарлатанство, жонглиране с понятия”. Подобно е отношението на Сократ: софистиката “изисква умелост и вкус, а нейната същност се състои в това, че възбужда удоволствие и наслада. Тя създава нещо хубаво и приятно и целта ѝ е да гали”. Но “ако софистиката се промъкне в законодателството, а реториката в правораздаването, те не ще причинят нищо друго, освен беда, и ще преобърнат същността на нещата, като направят истина от лъжата и неправда от правото, и така ще подкопаят основите на държавата”. Затова според Никий софистиката е нещо “добро в малък кръг, когато се спори при чаша вино”¹⁷.

Същото или почти същото срещаме и в книгата на Й. Томан и М. Томатова “Сократ”: “софистиката е нова мода, нова мъдрост, която произволно изменя всичко, което е било преди”. В последния си час Сократ се обръща към своите последователи: “Защо ние с вас се

отнасяме така враждебно към софистиката, защо я нападаме независимо кой е неин носител — обикновен човек или управляващ? Заради самото опиянение от реторичното изкуство? За да се поупражняваме в спор? Не, приятели: защото софистиката е оръжие на олигарха! И с това оръжие ние сме задължени да кръстосаме своето”. А ученикът Платон е още по-краен и категоричен: “...великото зло на софистиката се състои в това, че тя не признава нищо свято и задушавя всеки духовен полет на човека. Разрушава доброто и превъзнася лошото”¹⁸.

Утвърждаващото се негативно разбиране на софистиката е намерило своето отражение и в част от езиковедската справочна литература¹⁹.

Различните свидетелства за софистиката (от древността до наши дни) изобщо не могат да се разглеждат еднозначно, но понякога се срещат общи презумпции²⁰. Когато свидетелствата са многобройни и сходни (освен ако няма явна преднамереност), човек е склонен да приеме, че могат да бъдат и автентични. И макар че понякога те звучат абсурдно, биват включвани и в медийното общуване. Така или иначе, делничното съзнание — лицемерието, клеветата и провокацията са неизбежни атрибути на софистиката. Понякога това отрицателно отношение към софистиката преминава в яростна омраза, която предизвиква недоумение. Например: софистиката е “оскърбление на нравите”, един от “перверзния тип начин на мислене”. Или софистиката е “лишено от мъра ателие за подготовка на измамници и манипулатори”, “заниманията със софистика представляват рецидив” и т. н.

Същността на софистиката няма нищо общо с вестникарските й тълкувания, още по-малко с представите на примитивното съзнание. И въпреки това всички тези и подобни на тях определения и оценки схващат или само се докосват до някакви отличителни черти на софистиката, но тук няма необходимата дълбочина. Има случаи, когато критиките срещу софистиката могат да се тълкуват като недоразумение, нескрита преднамереност, а впрочем понякога наподобяват невротичен крясък. Хегел не без ирония посочва: “Това е всеобщият крясък против софистиката, крясък на здравия човешки разсъдък, който не знае да си помогне другояче... “Софистиката” е израз, ползващ се с лоша слава, а именно софистите получили лошо име особено чрез противопоставянето си на Сократ и Платон. Тази дума обикновено означава, че произволно, чрез погрешни основания или се опровергава, разколебава нещо вярно, или пък се изкарва правдоподобно, вероятно нещо невярно.

Ние трябва да оставим настрана и да забравим този лош смисъл²¹. Няма достатъчно основания софистиката да се разглежда единствено като “особеност, с която се провиняват само лоши хора. Но софистиката е много по-обща; всяко разсъждаване, което изхожда от основания, изтъкването на такива гледища, привеждането на основания и противооснования е софистика”²².

Хегел показва софистиката като необходим момент в “ставането на духа”, като просвещение, което пробужда потребността на хората от рефлексия. Софистиката е “рефлектиращо разсъждаване”²³.

Безспорно на Хегел предимно принадлежи заслугата за възстановяване историческата истина за софистиката. Но въпреки Хегел софистиката отново и отново бива префасонирана и преобръщана. От нея понякога се изземва толкова много, че почти нищо не остава от философската ѝ същност²⁴. Някои са склонни да приемат и понасят софистиката само като гарнитура към философията, върху която наистина може да се спори и говори: докато всъщност върху софистиката едва ли често се мисли. Софистиката се квалифицира като “философстваща риторика” или “риторическа философия”²⁵.

Критиката независимо от цялото различие в мненията отбелязва единодушно една непонятност и непостижимост на софистиката. Не толкова като логика и философия, колкото като определен тип общуване и преживяване, софистиката е едно от средствата срещу скуката на чувствата. Ако някои хора очакват от един или друг авторитет да определи какво да мислят и чувстват, други се възхищават от софистиката само ако преобръща всички техни схващания и разколеба всичките им принципи. С други думи, софистиката се разглежда като екстравагантна мода (игра) към която някои личности имат слабост, така както други например предпочитат да отричат всичко общоприето и традиционно, за да впечатлят и дразнят околните.

Има основание да приемем, че софистиката е игра с маски. Стоим пред софиста и неговите прояви като пред игра на фокусник. Ние все мислим, че зад нея се намира някакъв образ, но накрая се убеждаваме, че този образ не е нищо друго освен самата игра. Софистиката е флирт, придружен от предизвикателството: “играй” или “хвани ме, ако можеш!” Тук има доста загадки и противоречия, но притегателната сила на софистиката се обуславя до голяма степен от самата ѝ непонятност, от удоволствието от участието в играта. Софистиката си остава игра-предизвикателство, но непреодолимо привлекателна игра поради съз-

нанието, че това не е изкуствено измислена игра, а такава, която води началото си от парадоксалното естество на нещата и естеството на социокултурното общуване. Но софистиката е такава игра-предизвикателство, която оставя за мисълта елемент, който винаги я възбужда и който тя никога не може да разясни напълно. Затова не трябва да се

Борбата на злото (дяволите) от подземното царство срещу стремежа на човека да получи безсмъртие, наследявайки Царството небесно (според Захарий Зограф). Детайлът е от сцената, изобразена в църквата "Св. Никола" в Бачковския манастир през 1840 г. Свитьците, поставени в блюдото на везните на праведността, символизират паметта на Светия Дух, която обхваща всички човешки съдби в техния земен живот.

предполага и приема, че една или друга интерпретация би могла да реши трудностите, които софистиката създава или изведнъж да осветли всичко онова, което е непонятно и парадоксално в нея. Играта-предизвикателство е присъща на изявата (и произведението) на софиста, която има предвид не някаква задача, а живота; а в този живот, в тази противоречивост и динамика на отношенията има много неща, които трудно се поддават на изследване и адекватна оценка. За софиста всичко е многолико, многопланово, парадоксално, извънредно многообразно, многосмислено; всичко е толкова смислено, колкото и безсмислено; всяко човешко преписване на значения е само условно.

Някои критици виждат в “играта” обвивка, зад която е скрита измамата, маска, зад която се крие лъжецът, привидност (красноречие), която скрива от очите ни истината.

Трябва да се каже, че тази “критичност” често пъти се преувеличава безкрайно и още по-често е основана просто на недоразумения. Към такъв вид недоразумения следва да отнесем мнението на тези, които казват, че “софистиката притежава съмнителна почтеност; отдавна отзвучали теми; нещо лишено от значимост”. Тези твърдения пораждаат съмнения с неизброимите значения, които се съдържат в тях. Защото няма основание да се твърди, че всеки човек гледа на софистиката като на нещо незначително или не толкова важно, колкото се е смятало в древността. Всъщност и отделни авторитети в културната традиция гледат на софистиката като на една лишена от значимост дейност. Но и това не ни дава съвсем точна представа за действителното положение. Защото не е вярно, че сериозният философ и философстващ (политик, юрист, журналист и пр.) малко се интересува от формите на философстване. Напротив — той се интересува от тях тъкмо поради това, че те са особено важни и доколкото не им липсва значимост. За да изясним този въпрос, нека сравним ролята, която софистиката играе днес, с ролята, която е играла през изминалите столетия. Общопризнато е “просветителското” дело на софистиката с “благородно потекло” в античността, но прав е Хегел, че днес “софистиката не е така отдалечена от нас, както се мисли”²⁶. Широтата на неговата трактовка на гносеологичното взаимоотношение обект — субект включва имплицитно и приемането на ролята на софистиката за цялостното изграждане на духовната структура и прагматичната ориентация на човечеството. Анализирайки застъпените от софистите концепции, Хегел изтъква: “Образовани хора изпадат в софистика при преценяване на конкретни

случаи; в обикновения живот трябва да се придържаме към нея. Кое е по-добро тук? — Тя е необходима поради особените гледища”²⁷.

Имаме основание тук да отбележим няколко момента в богатата на нюанси постановка: подчертана е не само възможността от проявлението по принцип на софистиката, но се отбелязва нейната значима роля. Очертава се самата възможност за отклоняване на вниманието на човека (опонент, слушател) от основното и определящо в познанието, оценката и поведението на хората като нерядко срещащ се феномен.

Способността за софистика е оказала (и продължава да оказва) влияние с висока стойност върху развитието на критично-прагматичната изява на човека директно, осигурявайки възможност за по-богато и разностранно усвояване на действителността, на основата на ...хиперболизация на отделни страни, свойства, процеси и т. н. Софистиката е една от формите на релативизма, начин за съпоставяне на противоположни или различни гледища, както и разкриването на тяхната значимост (вярност или фалш). Освен това трябва да се има предвид, че критичност, значимост, приложност, ефективност — такива са неделимите претенции на софистиката; претенции, които не важат в пълна сила и за другите форми на релативизма. Възползването от възможностите на софистиката е отражение на общественото битие от позиции, от които биват защитавани интересите на определени субекти, а следователно при прилагането (респ. при оценяването) на софистиката не може да има безпристрастност. Някои особености на софистиката могат да бъдат изведени от тази привидна “липса” на значимост, която на свой ред не означава нищо друго, освен че софистиката е заела друго място в йерархията на човешките интереси и дейности. И така може да се каже, че софистиката, разположена преди като философия — в центъра на културното пространство, сега се е отместила към периферията. Тя не е изгубила нито един от съществените си признаци, но е станала далечна, второстепенна и видимо по-малко сериозна за отделни представители на академичната философия.

И така можем да отхвърлим цялата тази критика, която се опитва да отдели значимостта на загадъчното, провокиращо философстване от самата софистика, да снесе импровизацията и играта. Любопитно е обаче да се види как откликва тази критика на парадоксалното и загадъчното в характера и поведението на софиста. Дори ако приемем

хипотезата, че софистиката е “изкуство на комарджии”, “битово недоразумение”, следва да признаем, че софистът не е и не може да бъде пълновластен господар на игровата полемика и не се разпорежда напълно свободно с отделните ѝ части – това прави интересът. Но видимо цялата работа е в това и то е така просто и вярно, че няма защо да търсим встрани никакви други обяснения. С това преминаваме към нова група критици, които търсят разгадаването на софистиката или в условията на социалната зависимост, както е направила това В. Г. Осипова, или в историко-философските корени, от които е израснала тази нагласа²⁸.

Ако приемем, че гносеологическият аспект на разглеждане на всяко явление ни задължава да не изпускате предвид, че практическата дейност на хората е източник на нашите знания, трябва да търсим причините за софистиката в онези социални процеси, които са характерни за преходните епохи. Същото отбелязва и Б. Ръсел, който дава следната формулировка: Софистиката е възможна, когато “се извършва трансформация от суровата пуританска простота към един изобретателен и жесток цинизъм в конфликта със значително потромавата, но не по-малко жестока съпротива на рухващата ортодоксия”²⁹. Ако бъдем строго точни, това са онези обективни причини, които водят до релативизиране на културата и философията. Именно в тези времена, когато са разколебани най-фундаменталните представи – при които според думите на Сократ не става въпрос за нещо незначително, а за това как трябва да се живее.

Логиката на подобен възглед води до необходимостта да приемем, че софистиката (софистическата позиция) е в себе си иманентно противоречлива, тя е един изход от създалата се проблемна ситуация. Всяка софистика е проникната от своеобразна двойственост. Но цялата работа е там, че подобно на всички социокултурни феномени софистиката се опитва да изобрази своята ценностна система и свързаното с нея поведение като израз на естествения ход на нещата, който отговаря на “нормалната човешка природа”. Като прилага релативистичното разбиране на ценностите, софистът (или носителят на софистичната нагласа) стига до извода, че през всяка епоха господствуват мислите (и мненията) на властимащите. Тези мисли не са нищо друго освен конкретен израз на господстващите социални отношения. Софистиката е била и си остава идеално отражение и реакция на преобладаващите, господстващите и управляващите социокултурни отношения, мнения

и оценки. Известно е, че интересите на отделната личност не във всичко и не всякога съвпадат с интересите на социалната група, интересите на една група – с интересите на друга група. Нещо повече, помежду им неизбежно възникват различия, противоречия, конфликти, отчуждение, които понякога са твърде дълбоки. Разбира се, силата на навичките и традициите, особено на управляващите традиции и егоистичните навички, е мощна сила, за чието преодоляване е нужно не само убеждаване в противното, ограничаване и преодоляване на социалните отношения, които ги пораждат, но и продължително време, което в една или друга степен трудно се преживява. Излишно е да повтаряме, че в приложението си към проблемните ситуации на социалния живот софистиката ни учи на умения да разкриваме или скриваме зад убедителните, наукообразни (или идеологическите) форми, зад политическите лозунги интересите и подбудите на определени личности и социални групи.

Ще имаме още случаи да посочим, че софистиката е една от категориите на философската антропология като цяло, която има много широко приложение. Тя отдавна е престанала да обслужва само философската сфера. В непосредствената практика на социалното и културно общуване, на обществено-политическата дейност и в редица други области ние се срещаме изключително често с нейния двойник – софистиката в политико-практическото, реторично-полемичното тълкуване. Това положение на нещата може да бъде обяснено с прогресивното нарастване на участието на прагматизма (в най-широкия му смисъл) в развитието на всички сфери на човешката жизнедейност*. Всичко това е ясно, доказано от историческия опит. Но за да се избягнат възможни недоразумения, изопачения, следва да отбележим, че няма достатъчно основания да приемем критиките на тези автори, които използват думата “софистика” като “осъждаща” оценка за своите идейни противници. А именно – “софистика” в смисъл на “произволно” отношение към истината, “лъжедиалектика”, “начин за фалшифициране на истината”³⁰. Наглед като че ли става дума за нещо разбиращо се от само себе си, а всъщност се касае за ангажиращо положение. Но то не може да се обясни задоволително, когато се изхожда от тезата, според която софистиката е “разновидност на исторически създалия се метафизически начин на мислене, тази негова страна, която органически е

* Това широко разпространение на понятието софистика е само по себе си солиден аргумент в обосноваване на временността и значимостта на изследванията в тази област. – Бел. автора.

свързана с идеализма”³¹. В съгласие с логиката на това свое гледище за софистиката някои автори стигат до твърдението, че тя е “най-приемливата форма на съзнателно лицемерие”. Нещо повече – “оръжие на всяка несправедливост”³¹. Но твърденията още не са доказателство и може да се постави въпросът: кои са основанията на претенцията за представяне на “съвременното разбиране” на софистиката?³³

Ако беше точно така, ние сме (и ще бъдем) изправени пред необходимостта да приемем, че софистиката би означавала само грешка или некоректност на философствания, който не е съумял да избере истината пред благо, и от тази гледна точка съвсем прав е Ал. Ивин, когато казва, че софистиката е “изтънчено интелектуално мошеничество”; “елементи на интелектуална измама, на софистика в лошия смисъл, се съдържат, общо взето, във всички схоластични доказателства”³⁴.

Както се вижда, затрудненията, а с това и противоречията в защитата на разглежданата теза растат. И с много по-голяма готовност ще допуснем, че всички автори, които изключват софистиката от съвременния културен фон, по същество, независимо от субективното желание, отричат нейния обективен характер. Не всички обаче са довели разсъжденията си до подобен логически край. Засега това са сторили някои от тях, и то предимно от поддръжниците на възгледа, че софистиката е само начин на философстване, присъщ на древността. Ще бъде обаче грешка да смятаме, че историко-философските и формалните разсъждения, които търсят причините за софистиката в познавателните или в историческите обстоятелства, непременно клонят към извода, че софистиката е нещо отминало. Редица изследователи посочват и актуалния философски смисъл, който съдържа това противоположно социокултурно явление. Така Херцин застъпва мнение, противоположно на мнението на Платон, Аристотел и други, които смятат, че софистиката сама по себе си е негация. Изхождайки от позиции, близки до Хегел, Херцин гледа на софистиката като на “тържество на юношеско упоение в науката”, “смело юношество в науката”, “симпатия към всичко човешко”³⁵. Могат да се изброят редица факти, които неопровержимо доказват, че интерпретацията на Херцин е правилна в корена си.

Много по-близко до Хегел са тълкуванията на Р. Радев, които изхождат също от формални съображения и действително хвърлят

твърде много светлина върху разрешаването на тази загадка. Към тях се отнасят например опитът да се изяснят някои особености в многоаспектното разглеждане на явлението: “Липсата на реализъм и истински историзъм довеждат до утвърждаването на убеждението за софистиката като някаква непрестижна издънка на античната философия и на духовния живот изобщо. Тя е синоним на интелектуален волунтаризъм и показано празнословие, на отсъствие на действителни научни критерии и присъствие на двусмислие и безпочвени и произволни мнения”³⁶.

С пълно основание по наше мнение Р. Радев застъпва становището, че софистиката е това просвещение, в което се открояват ясно и властно преходът от осмислянето на компактните “духовни общности” към разбирането на плуралистичните реалии, преходът от космологизма към антропологизма във философията, и с това дава мощен тласък на хуманизма”³⁷. Софистиката не трябва да се отрича и отхвърля; трябва да бъде осъзната, приета и оценена автентично: “По съдържание софистиката е изключително смислово богата област от духовния живот на античното общество, маркира и третира значими проблеми на философията. Техният смисъл и съдържание трябва да се оценяват от няколко основни гледни точки.

От онтологическа гледна точка софистиката представлява философия на родовата същност на човека. Едни от софистите предлагат диалектиката на Хераклит, други използват “отрицателната диалектика” на елейските мислители. Оттук в нея се очертават релативизъм и антирелативизъм. От гносеологическа гледна точка античната софистика е приложение на идеята за прехода от изменението на нещата към относителността на познанието. Софистиката насочва своите усилия към основанията на тази относителност и гносеологическите мотиви на човешкото поведение. От логическа гледна точка софистиката е едностранчиво разбиране и третиране на формите и законите на мисленето, неправомерно приложение на теоретическите определения към съдържанието на сетивните данни и фактите на опита. Многоаспектността на семантичното съдържание на термините утвърждава тяхната условност не само като условие и определител на една ненадеждна парадигмалност, но за пълна гъвкавост и почти неустановена определеност на структурните елементи на мисленето”³⁸.

Подобно изходно положение помага при изследването на въпроса за съдържанието на категорията софистика, за да се открие тя именно

като гносеологическа категория. Също толкова ясно разяснение дава и близката до смисъла на това тълкуване постановка на М. Димитрова. Става дума за следното. Критиките, които се отправят към софистиката от древността до наши дни, съвсем не са безпочвени. Но те не отчитат достатъчно двойствеността, двумерността на софистиката и не допускат, че за нея не са подходящи едностранчиво-назидателните оценки. М. Димитрова, е права, когато посочва, че “именно тази двуликост, противоречивост, амбивалентност на софистическата позиция не може да се и концептуализира, ако, разглеждайки разсъжденията на софистите, останем само при формата на тяхната аргументация, както понякога се прави, или пък ако без да си налагаме никакви разумни ограничения, модернизираме възгледите им”³⁹.

Всички тези разсъждения за софистиката натрупваме савсем не за да изложим нашето (верую) *profession de foi* – затова те са и недостатъчни, а това щеше да е съвсем излишно. Те ни се сториха необходими именно като отделни теоретически предпоставки именно за следващите разсъждения и именно за същността на софистиката. Ние наистина смятаме, че по отношение на софистиката противопоставянето на “за” и “против” е неприложимо.

2. КОНТУРЪТ НА ЗАЩИТИМАТА ПОСТАНОВКА

Почти всеки, който се докосне до проявите на софистиката, започва да ги интерпретира. Невъзможни са не отделните противоречиви определения (и оценки), а именно свързването им в една група.

С какво впечатляват негативните квалификации за софистиката? Защо от самото начало става очевидно, че по подобен начин не може да се разсъждава нито за софистиката, нито за каквото и да било друго?

Разбира се, въпросът не е в количеството на изброените определения (и оценки), колкото и необичайни да изглеждат. Всяко от тях има напълно определено конкретно съдържание. Но веднага се появява чувството, че няма такава единна сфера, в която би могло да се наредят всички тези “негативни” прояви, няма общо, единно пространство, в което биха могли да се срещат всички изброени прояви. Крайно негативното явление няма трайност. Който иска да изследва софистиката като културен и философски проблем, трябва да изостави крайните оценки в критическата литература. Изходният пункт за всеки анализ трябва да бъде стремежът да избавим софистиката от онези крайно

негативни коментарии, които са я притиснали с тежестта на “аргументи” и популярност. Софистиката трябва да се вземе такава, каквато е, да се види какво казва тя не на умуващия тълкувател – “морализатор”, а на непосредствения изследовател, трябва да се вземе неразтълкувана и да се погледне такава, каквато е. Иначе рискуваме да се обърнем към тълкуване на нещото, вместо да го изследваме. Такъв опит непредвзето да се погледне софистиката, предполага и изисква преди всичко да се разбере смисълът на философското понятие софистика. В специализираната литература срещаме преди всичко контекстуални определения за софистиката, които в голяма степен винаги остават непълни и неустойчиви. Не е ясно доколко обширен трябва да бъде контекстът, след запознаване с който ние ще усвоим значението на интересуващото ни понятие. Съвсем не е определено също какви именно понятия могат или трябва да влизат в този контекст – може да се окаже, че ключовите думи, особено важни за разкриване съдържанието на понятието софистика, липсват в изборията от нас контекст. С други думи, всяко разсъждение върху софистиката изисква дефиниране на това понятие. За целите на работата си ще изходим от постановката, че съдържанието и формата на софистиката имат различни варианти, които се намират в определено взаимодействие. Това обстоятелство дава основание да се говори за видове софистика, известни досега в културната и философската традиция. Конкретното разграничаване на тези варианти изисква приложението на различни обективни и субективни критерии. Това е въпрос на видове класификация на явления, които имат обща родова качествена характеристика. А различаването на отделните прояви на софистиката, на софистиката от близки до нея социокултурни феномени е само една от многото разлики в областта на мисловните антиномии. Получените така типове антиномии съвсем не се изключват една друга. Ако приемем, че антиномичността е функция на реалността по много начини, ние можем да бъдем пасивни с раздвоено съзнание или активно да се борим със същата раздвоеност, когато се опитваме да преодолеем или да избягаме от действителността. Противоположните двойки могат да се състоят от противоположни чувства, любов и омраза, от противоположни мисли, утвърждаване и отрицание и т. н. Един акт на съзнанието може да вземе положителна или отрицателна насока, но софистиката в своята антиномичност включва двете едновременно.

Според нас да се твърди, че софистиката е такава и такава “измама”, значи да се говорят неточности. Ако се каже, че тя дава съмнения и софизми, тогава работата е съвсем друга. Те не са твърдение за истинност (или за справедливост). Те са само продукт на нашето мисловно конструиране и въображение и могат да обяснят някои факти, без да има нужда да ги отъждествяваме с действителността. По принцип всеки предикат може да бъде направен антиномичен формално, но на практика изборът се диктува от предвижданите приложения. Тъй като понятието “софистика” може да обхваща цял спектър от значения, нека ограничим смисъла му. Ще приемем под “софистика” да разбираме не просто едно умозрително построение, което има за цел главно да представи и (или) имитира нещо съществуващо (или въображаемо), а само такива умозрителни построения, които са създадени с цел “грижа за себе си”, т. е. екзистенциална изява, социокултурна защита. Разбира се, да се прави една рязка граница между конструкциите, сътворени само с цел имитация, и тези, които са създадени за “грижа за себе си”, е трудно и понякога невъзможно. Софистиката не е просто измама, тя е по-скоро колекция от възможни и допустими грешки, но грешки, които са толкова близко до някакъв аспект на истината, че заслужават сериозно разглеждане като изходни предпоставки, поне докато техните следствия биват временно изчерпани. Такива грешки са, разбира се, софизмите и антиномиите, които приписват верни и неверни свойства на понятия, включени в “порочни кръгове”.

Понякога понятието “софистика” се стеснява и се свежда до форма на стимулиране на защитните механизми на субектите и на външната принуда върху тях. Във връзка с това заслужава внимание констатацията, че тя е цялостна система от познавателно-оценъчни, психологически, реторически и еристически средства, методи за въздействие и регулиране и форми на организация, която обхваща комплексно социокултурно общуване. Нашето внимание в случая е насочено към категорията “софистика” като израз на съдържанието и дълбокия смисъл на особеностите на процеса на динамичното социокултурно общуване и на недотам адекватните на истината елементи на благо. Това предполага, от една страна, най-общото изследване на гносеологическите аспекти на софистиката и, от друга, неговата (и най-вече) социална обусловеност в резултат на директното и косвеното въздействие на фактите, ситуациите и процесите, протичащи в различните сфери на обкръжаващата ни действителност. Нашето внимание е

насочено към значението, което може да има взаимодействието на субекта и интересите (потребностите) за възникването на спекулативни отсенки в общуването, в съдържанието на психоемоционалната оценка за фактите и събитията или в насочеността на поведенческата реакция.

Разбирането (още повече дефинирането) на софистиката се нуждае от един по-широк теоретичен и практически контекст. Софистиката е не само философско учение, но и форма на съществуване, социокултурна дейност или поведенческа ориентация, отношение, позиция, които, утвърждавайки се в социалния и културния живот, внасят нов елемент в културата на общуването, модифицират някои от протичащите социални процеси и се възприемат като необходими от отделни социални групи и личности. Възприемайки по принцип това определение, бихме могли да добавим, че софистиката има сериозен и все разширяващ се ефект и в сферата на нравствеността и психиката, в ценностната йерархия на отделни социални групи и личности. Всичко това предполага и извеждането на анализа на софистиката от историко-философската сфера, от плоскостта на възможностите, предпоставките, уменията на човека да я осъществява и разполагането му в контекста на "вечните екзистенциални въпроси" на личността и битието, на познанието и общуването.

Участието на човека в съвременните социокултурни процеси изисква вече свършено нова йерархия на неговите ценности и нова структура на неговата мотивация и поведение, в която ценности от по-висш екзистенциален порядък, по-сложни, излизат на първо място и стават жизненонеобходими. Поради това присъствието на софистиката в социокултурното общуване (и развитие) днес се отличава с повишена сложност и разнообразие в проявите и въздействията. Този факт днес се отчита по необходимост.

Следователно имаме всички основания да кажем, че социалното ангажиране на софистиката се осъществява до голяма степен и чрез развитието и преобразуването на личността, която на свой ред чрез дейността си преобразува обстоятелствата на своето социокултурно общуване. Възникването и въздействието на софистиката не са инцидентни, случайни явления, нито пък ексцентрична проява, а закономерно проявление на човешката прагматична ориентация и скептикокритичен потенциал. Дори когато дадена софистика се проявява и изглежда като екстравагантна, тя се оказва дълбоко свързана с реални предпоставки, условия и нужди. В това отношение се проявява континуитетът и закономерният характер на нейното битие. Безспорно хората сами

създават софистиката, но те я прилагат не произволно, не при случайно избрани от самите тях, а при непосредствено заварени, дадени и унаследени обстоятелства.

Тезата за случайния характер на софистиката черпи своите мотиви от реално съществуващата възможност при определени условия свободно да се ползва философското и културното наследство. Това са случаите, когато сътвореното не може да намери пряк път към социалното ангажиране и остава в актуален план, без видим социален ефект. Налице е, може да се каже, едно “трупане” на софизми (на софистични продукти) заради самата софистика (заради самата възможност от прилагане), едно свособразно изпреварване на времето и обстоятелствата, което повдига софизмите до степен на невъзможност за актуално постигане и реализиране. В такива случаи софистиката се проявява като “свободно”, спекулативно позоваване на авторитети или като “чиста” логическа възможност, които, ако намерят място в системата на приложните модели, могат опосредствано да въздействат върху поведението и общуването.

Привличащото в софистиката е, че в нея винаги намира място някаква вечна човешка страст към победа и издигане над посредствеността. Значението на проблема за софистиката изпъква особено ярко в екстремалните ситуации. Това е така не само заради безсилието на традиционните ценности, но и поради възможността за конкурентна проява и действие на различни видове и типове ценности, образци (интереси). В процеса на социокултурното развитие тази тенденция все повече се задълбочава и развива, за да обхване (в наши дни) и параметрите на всекидневието. Поставяйки пред човека нови изисквания и нова сцена за изява, прагматизмът (конкурентното начало) превръща софистиката в едни от факторите на всекидневната промяна на социокултурното общуване, на самия себе си. Именно тоталното нахлуване на информационния поток и възможността за моделиране и манипулиране в сферата на всекидневието превърна софистиката в актуален проблем на нашето съвремие. Ефектите на този процес можем да търсим не само в промените на представите за истина, добро и полезно, но и в повишаване на “моралната” или “професионалната” свобода на средствата за масова информация и пропаганда. И ако в областта на интелектуалното общуване продуктите на информационното моделиране и манипулиране могат да бъдат компенсирани с една по-усилена рационална дейност, въздействието (респ. пораженията) им върху чо-

вешкия фактор в сферата на всекидневното съзнание и общуване се оказват изключително трайни и дълбоки.

Всички тези особености и специфични черти трябва да бъдат вземани предвид при изясняване природата на софистиката. Тук, както и навсякъде, е потребен конкретен анализ на конкретната проблемна (философична и полемична) ситуация. Обаче въпреки многообразието и специфичността на сферите си софистиката има обща основа и типични черти, които изразяват нейната същност. Това безспорно са защитата и обосноваването на “грижа за себе си” като “основен принцип” на своя носител. Свободата да се защитават желани позиции, интереси, свободата на избора на средствата за защита се представя пряко или най-често косвено като главно условие за свободата на личността, нещо повече – като жизнена основа за нейното развитие.

Предложената от нас интерпретация точно съвпада със съдържанието на понятието софистика, схващано в посочените от Хегел смислови рамки. В тези рамки софистиката е не чисто философски, академичен (научен) спор, не някаква словесна престрелка, не сблъсък на вкусове, а именно целенасочено ползване на парадоксалността за защитата на определена теза. Софистиката не се свежда до определен брой формални похвати и правила, които, веднъж заучени, позволяват да доказваме и оборваме, каквото пожелаем. Това философстване не е тъждествено на риториката и еристиката, изработени още от старогръцките философи. Съдържание на софистиката е изясняването на ценностите, тяхното “доказване” в хода на диалога и полемиката. Софистиката не може да се играе. Софистичната изява не е типична роля, която някой може да заучи и изиграе. Особеностите на софистиката са неуловимите в обикновено, нормално състояние на душата противоречиви и парадоксални явления. Ние виждаме в софистиката и в нейните поразителни странности целия човешки живот с неговите понякога неразбираеми загадки. Ето защо заедно с всичко друго предлаганата интерпретация е не просто защита на софистиката и порицание на противниците – тя е опит да се продължи линията на Хегел; опит да се възстанови истинският ценностен статус на софистиката като специфично философстване и философска култура.

Софистиката има много измерения, те се променят социално-исторически, но по същество са отношения, характерни за всяка култура и точно поради това става и предмет на философската антропология. Всяка философия с различните си представители е дала и дава по различен начин отговор на въпроса за софистиката. Философите и

философстващите преди и след Хегел са имали възможност не само да размишляват за природата на софистиката, но и като коментатори и интерпретатори, като оратори и полемисти сами да участват в нейното осъществяване. Ето защо техните размишления, критики, полемики и до днес запазват своята актуалност и свежест. Нещо повече, самата философска антропология като цяло е развиваща се динамична реалност и темата за софистиката не я засяга само външно, но е и аспект от нейното самоопределение. Как може да се интерпретира софистиката от страна на съвременната философска антропология, т. е. като факт на самата култура на общуването като цялостност?

Ако изходим от предпоставката, че философската антропология е диалектична по природа, следва софистиката да се мисли от гледна точка на миналото, настоящето и бъдещето, т. е. да се мисли ретроспективно, актуално и перспективно. Тя не е насоченост на процеса към определен застинал резултат. Софистиката за философската антропология е възможност, поле за възможно реализуеми варианти. Да се мисли софистиката като социокултурен феномен, означава да се мисли не като краен, като определен от предшестващи фактори веднъж завинаги резултат, а като съдържащ универсални възможности, които ще се реализират в бъдещото социокултурно общуване. В този смисъл каквато и екстравагантна (дори крайна) форма да имат проявите на софистиката, те са открити, постоянно предстоят, постоянно са в полето на възможното. Може да се твърди, че софистиката е това, което произтича в перспектива от факта на скептично-критическия подход, а не от това, което определя само нейния исторически статус. От тази гледна точка уникалността на всяка проява на софистиката е колкото следствие от съчетали се при определени обстоятелства причини, толкова и градяща се в развитието на бъдещите мисловни и езикови конструкти.

В какво се състои тази сила и устойчивост, обаяние и изкушаваща прелест на софистиката? Една от причините за силата на софистиката е, че тя не е просто едно философско учение, не се реализира само в делото на философите, които размишляват и спорят, за да изяснят за себе си и за другите универсалните житейски принципи. Като философия тя е свързана с богатата културна традиция, и то именно с акта на утвърждаване на оригиналността и ценността на настоящето. Като философстване тя е присъща на много авторитетни и амбициозни мислители (политици, юристи, журналисти и др.), които използват най-съвършените и изтънчени реторично-еристични средства, подготвени от културните и философските занимания през вековете, и които съвсем

съзнателно активизират цялата мощ на една културна традиция в защита на определени ценности, образци, позиции, интереси.

Има тенденция да се предполага и твърди, че проявата на софистиката са необходимо измамни и нежелателни, което всъщност невинаги е така: има и измамни, и неизмамни видове софистика. Измамните софистики (близки до демагогията) включват не толкова заличаването на границата между, да речем, желание (фантазия) и реалност, колкото безразличие към истината и неистината и към логическите следствия. Неизмамната софистика е чувствена към последствията. Измамните софистики и демагогията са, общо взето, инциденти. Неизмамните софистики са предимно съзнателно формулирани, търсени и винаги означават осъзнаване на парадоксалността, откритост на ума, провокиране и стимулиране на мисленето. Всъщност те са съществени за задълбочаване на мисленето, за ограничаване и преодоляване на баналностите. Софистиката изисква човек да се научи да живее с известна степен на парадоксалност и конфликтност да поддържа в някакви граници скептицизъм и критицизъм и да им намира полезни приложения. Примитивната личност може да бъде обладана от съмнения и заучени софизми, без да ги съзнава. А скептично-критичната личност съзнава смесените чувства, без да им позволява да нарушат нормалното ѝ мислене. Способността да се открива парадоксалността на софистиката и да се виждат нейните възможности за развие и приложност, е признак на контролирано съзнание. И точно както семантичните софизми могат да съществуват в едностойностни твърдения, така софистът (и човекът познаващ софистиката) може да съществува с антиномични и неантиномични мисловни и социални състояния.

Обаянието на софистиката се състои в голямото изкуство на нейните носители да свеждат всички нравствени и научни енигми до една относителност, парадоксалност, абсурдност. Но не става дума само за тях, напротив, важността и значението на делото им е във факта, че те изразяват и разкриват подход, който, макар да прониква вътре в човека, му е наложен от конкретните задачи, които го очакват в динамичното (конфликтно и отчуждено) социокултурно общуване — сега и в бъдеще. Изкушаващата прелест на софистиката е в това, че тя взема предвид всички изисквания на действителния човешки живот и ги включва в конкретността на отделната екзистенция.

Можем без преувеличение да твърдим, че тази гледна точка върху софистиката от аспекта на философската антропология може да бъде

плодотворна при критически анализ на различните съществуващи интерпретации на софистиката. На първо място, тя е насочена против схващането на софистиката като сфера на негативни дадености. На второ място, чрез нея могат да бъдат критикувани и онези по същество ограничени представи, при които разбирането на софистиката става само чрез връщане към миналото. Вариантът на тълкуване на софистиката само от гледна точка на миналото води в крайна сметка до едностранчивост. На трето място, предложеното разбиране е против емпирично-описателния тип оценяване, който по същество разглежда софистиката чисто резултативно, т. е. като следствие. Не може да се отрече, че културното пространство (фон) предлага софистиката като такова общокултурно понятие (термин), което може да се определи значително по-свободно, отколкото само в рамките на една от основните форми на културата.

Предлаганият от нас подход дава възможност да се изяснят по-дълбоко механизмите на софистичната изява, нейната диалогичност, близостта ѝ до скептицизма и критицизма. От гледна точка на по-горе

Богинята на философията Атина (в момент на размисъл), родена от главата на Зевс. (DEIUS) (460 г. пр. Хр. Музей на Акропола)

защитаваната теза особено внимание трябва да се отдели на онези прояви на софистиката, където е явна откритостта, незавършеността, многовалентността на философстването, където не се прикрива зад определено социално статукво. Разбира се, всички тези разсъждения в най-добрия случай могат да се разгледат и като частично допълнение към осветлението на проблема за културния релативизъм.

Независимо от това дали се възприема или не предложената интерпретация, безспорен факт е, че софистиката не е просто компенсация, а преди всичко и главно възможност за инициативност. Затова софистиката в детерминацията на множество социокултурни явления става самостоятелна изследователска задача.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. **Klosko, G.** Criteria of fallacy and sophistry for use in the analysis of platonic dialogues, *Classical Quarterly* 33 (ii) 363–374 (1983) Printed in Great Britain; **P. M. Spacks.** The Subtle Sophistry of Desire: Dr. Johnson and The Female Quixote, *Modern Philology* (may) 1988, Vol. 85; **A. Sullivan.** Donne's Sophistry and Certain Renaissance Books of Logic and Rhetoric, *Studies in English Literature*, Vol. 22, Winter 1982, № 1, p. p. 107–120; **M. Nussbaum.** Sophistry about Conventions, *New Literary History*, Vol. 17, Autumn 1985, p. p. 129–139; **C. Fuoroli.** Sophistry or Simple Truth? Narrative Technique Technique, Vol. II, № 2, Speina, 1981.

² Вж. **Платон.** Диалози. Т. 1. С., 1979 – “Прагагор” 313 с.; Диалози. Т. 2. С., 1982, “Пирът” 203 в; Диалози. Т. 4. С., 1990, “Софистът” 233 с-в.

³ **Платон.** Диалози. Т. 4. С., 1990, “Софистът” 234 д.

⁴ Пак там, 224 а.

⁵ Вж. **Нишше, Ф.** Залезът на боговете. С., 1992, с. 20 (т. 6).

⁶ **Ръсел, Б.** История на западната философия. Т. 1. С., 1994, с. 133.

⁷ Вж. **Klosko, G.** Цит. съч., с. 363–374.

⁸ Вж. **Платон.** Диалози. Т. 1., “Прагагор” 318 с; Диалози. Т. 2. “Горгий” 520; Диалози. Т. 4, “Софистът” 231 в.

⁹ Вж. **Платон.** Диалози. Т. 2, “Горгий” 482е, 483а-д

¹⁰ Вж. **Аристотел.** Соч. т. 1. М., 1976 “Метафизика” кн. 4г, гл. 2, 1004в, 20, 25; Соч. т. 2. М., 1978 “О софистических опровержениях” гл. 1, 165а, 20, 25, 30; гл. 11, 171 в, 25, 30, 35.

¹¹ Вж. **Аристотел.** Соч. т. 1 “Метафизика” кн. 6, гл.2, 1026в, 15; кн. 11, гл. 3, 1061 в, 10; гл. 8, 1064в, 30.

¹² Вж. **Аристотел.** Соч. т. 2. “О софистических опровержениях”, гл. 11, 171в, 25, 30, 35.

¹³ Вж. **Радев, Р.** Антична философия. С., 1994, с. 267.

¹⁴ **Хайне, Х.** Философска проза в два тома. Т. 1, С., 1981, с. 99.

¹⁵ **Лесинг, Г. Е.** Избрани творби. С., 1984, с. 449.

¹⁶ **Чернишевски, Н. Г.** Избрани философски произведения. С., 1973, с. 141.

¹⁷ Вж. **Хемерлинг, К.** Перикъл. С., 1981, с. 33, 99, 370–375, 387.

¹⁸ Вж. **Томан, Й., М. Томанова.** Сократ. М., 1981, с. 176, 417.

¹⁹ Вж. **Le petit Robert**, Dictionnaire, Paris 1973 p. 1970; **Латинско-български речник**, С., 1990 с. 662; **Български тълковен речник**. С., 1973, с. 950.

- ²⁰ Вж. Цит. студии на **P. M. Spacks, A. Sullivan, C. Fuoroli.**
- ²¹ **Хегел, Г.** История на философията. Т. 2. С., 1982, с. 13.
- ²² Пак там, с. 27.
- ²³ Пак там, с. 28.
- ²⁴ Вж. Цит. студии на **P. M. Spacks, A. Sullivan, C. Fuoroli.**
- ²⁵ Вж. **Осипова, В. Г.** О природе софистики. Ереван, 1964, с. 19;
Джохадзе, Д. В. Основные этапы развития античной философии. М., 1977, с. 69; **Чаньшев, А. Н.** Курс лекции по древней философии. М., 1981, с. 203-204.
- ²⁶ **Хегел, Г.** Цит. съч., с. 27.
- ²⁷ Пак там, с. 27.
- ²⁸ Цит. съч., на **Осипова, Джохадзе, Чаньшев, Радев.**
- ²⁹ **Ръсел, Б.** Цит. съч., с. 134.
- ³⁰ Вж. **Осипова, В. Г.** Цит. съч., с. 22, 25, 70.
- ³¹ Пак там, с. 69.
- ³² Пак там, с. 5, 121, 122.
- ³³ Пак там, с. 20.
- ³⁴ **Ивин, Ал.** Изкуството да мислим правилно. С., 1989, с. 86.
- ³⁵ **Херцин, Ал.** Избрани философски произведения. С., 1979, с. 187-188.
- ³⁶ **Радев, Р.** Цит. съч., с. 261.
- ³⁷ Пак там, с. 261-264.
- ³⁸ Пак там, с. 264-265.
- ³⁹ **Димитрова, М.** Светът на релативизираното съзнание. С., 1990, с. 52.